

Meubilair Hooglandse Kerk de eeuwen door

(foto: Willeke Smits)

Geschiedenis van het meubilair van de
Hooglandse Kerk
vanaf de veertiende eeuw tot heden

Auteur: Hans Brons

Stichting Vrienden van de Hooglandse Kerk

Website: www.vriendenhooglandsekerk.nl

E-mail: info@vriendenhooglandsekerk.nl

Meubilair Hooglandse Kerk de eeuwen door

LEIDEN – In de ruim zeven eeuwen van haar bestaan is het meubilair van de Hooglandse Kerk met regelmaat aangepast aan de wensen van de gebruikers. Naar aanleiding van de vernieuwing van de stoelen eind 2022 beschrijft Hans Brons in deze extra nieuwsbrief de geschiedenis van het meubilair vanaf de 14de eeuw tot heden.

Middeleeuwen

‘Het was vergulde armoe’, schrijft B.N. Leverland in zijn boek St. Pancras op het Hogeland, Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie (Hilversum 2000). Nadat de kerk in 1366 tot een zogenaamde ‘kapittelkerk’ was gepromoveerd, hadden de 24 kanunniken in 1406 volgens een subsidieverzoek aan de kerkmeesters geen fatsoenlijke zitplaatsen. Zij verzochten om een deel van de offergaven te bestemmen voor ‘stoelen in den coer (koorgedeelte) daer wi anders in den dienste Goods staen moeghen’.

Aan de hand van de grafboeken van de kerk kan worden vastgesteld dat die koorbanken er uiteindelijk zijn gekomen en wel met een lengte van ongeveer negen meter, ruimte biedend voor twaalf kanunniken aan weerskanten van het koor. Zo staat in het grafboek van 1581 dat er aan beide zijden ‘gestoelten’ voor de pilaren stonden.

Zo overdadig als de koorbanken van de O. L. Vrouwenkerk in Dordrecht (die een jaar later dan de Sint Pancraskerk ofwel Hooglandse Kerk ook tot kapittelkerk werd verheven) zullen ze niet geweest zijn, gezien de ‘crance renten’ (ongezonde inkomsten) van de Hooglandse Kerk. Anders dan in Dordrecht – de bakermat van het calvinisme in Holland - waar de banken in 1609 nog een toeristische attractie vormden, werden de koorbanken in de Hooglandse Kerk na de Reformatie (1572) verwijderd.

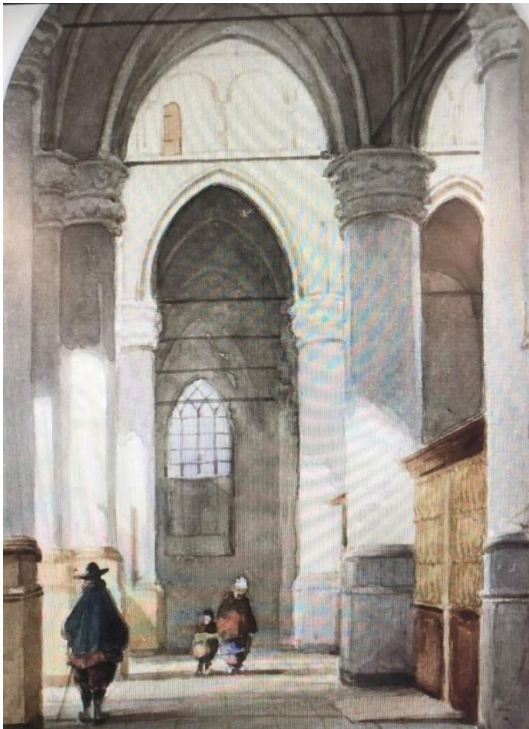
De koorbanken uit circa 1540 van de O.L. Vrouwenkerk te Dordrecht.
(foto circa 1900, fotograaf onbekend)

In het koorgedeelte van de kerk stonden naast de koorbanken voor 1572 ook nog de zetels van de deken (de voorzitter) aan de zuidzijde en van de proost (de beheerder van de goederen) aan de noordzijde. Het koorgedeelte van de kerk was alleen toegankelijk voor de geestelijken en werd van de rest van de kerk afgezonderd door een koorhek.

Dit koorhek is nog te zien op diverse aquarellen uit de achttiende eeuw. Rond het midden van de negentiende eeuw is het verwijderd en verkocht om met de opbrengst de vernieuwing van het meubilair mede te financieren.

Zuidertransept met een deel van het koorhek. Tekening in kleur door Gerrit Lamberts 1835. (collectie Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO)).

Uit deze tekening kan worden afgeleid dat het koorhek minder rijk moet zijn uitgevoerd dan het koorhek van de Leidse Pieterskerk. Zo is er slechts sprake van een kroonlijst en ontbreekt een fries met rijk gesneden versieringen.

De oostelijke zijbeuk van het noordertransept op een ongesigneerde aquarel uit de achttiende eeuw. (collectie ELO)

Een meubelstuk in het schip van de kerk nabij de westmuur waar de bronnen gewag van maken, is de biechtstoel. In een vonnis van de schepenvanck werd pastoor Jan Velleman op 18 januari 1522 wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken van verkrachting van Aachte Codde in de biechtstoel op de tweede of derde zondag van de Vasten 1521 na de preek van het avondlof. De grootmoeder van Codde en een nicht hadden de beschuldiging ingediend en werden wegens aantasting van de goede naam van de pastoor veroordeeld. Ze moesten de volgende dag met hun huik (kapmantel) 'in de hals' teruggeslagen (en dus goed zichtbaar) in de Sint Pancraskerk voor het processiekruis uitlopen.

Twee vrouwen uit de Lage Landen. De rechtse vrouw (uit Goes) met huik (kapmantel). Tekening van Albrecht Dürer, 1520. (Collectie Brabants Erfgoed)

In het schipgedeelte van de kerk stond in de middeleeuwen ook al tegen dezelfde pilaar als heden ten dage een preekstoel. De zandstenen voet van de huidige preekstoel is daar nog een overblijfsel van, al is de vraag hoeveel daarvan rond 1978 'onherstelbaar' is gerestaureerd.

Ter afronding moet helaas geconcludeerd worden dat er vrijwel niets van het meubilair van voor de Reformatie bewaard is gebleven.

Zeventiende-eeuwse meubilair

Nog tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft de zogenaamde 'wezengalerij' (de zitplaatsen voor de weeskinderen) uit 1624 de tand des tijds kunnen doorstaan. Tijdens de laatste restauratie van de kerk werd echter de jammerlijke beslissing genomen deze te slopen. Rond 1885 was al het gedeelte daarvan in de noordelijke zijbeuk van het schip verwijderd.

Westgevel en noorderzijbeuk met wezengalerij uit 1624.
Tekening in kleur door Gerrit Lamberts 1835. (collectie ELO)

De wezengalerij op een foto uit circa 1880, voordat het meubilair werd vernieuwd. Ook zijn enige zeventiende-eeuwse banken te zien die bewaard zijn gebleven en nu in gebruik zijn als koorbanken. Aardig is dat men in 1624 - de Hollandse renaissancestijl was toen in de mode - de balustrade uitvoerde met spitsboogjes en dus teruggreep op de gotische bouwstijl van de kerk. (collectie ELO)

Hans Brons in het hoekhuis Nieuwstraat – Beschuitsteeg (tot 1650 was dit de kosterwoning) met een restant van de balustrade van de wezengalerij. Dit restant kon door de bewoners uit de afvalcontainer worden weggehaald. (foto: Thea Koppenaal 2023).

In de jaren rond 1632 is de kerk van nieuw meubilair voorzien ten behoeve van de calvinistische eredienst, zo blijkt uit de rekeningen van de kerkmeesters. Het werk werd uitgevoerd door de Leidse schrijnwerkers (houtbewerkers) Froom Maertense en zijn zoon Maerten Froom. Ze maakten in strakke vormen een nieuwe kuip van de preekstoel. Boven die kuip kwam een enorm klankbord opdat de voorganger in de ook toen al rijke akoestiek van de kerk hopelijk verstaanbaar zou zijn.

Rond de preekstoel werd een doophek geplaatst. Dit was feitelijk een ‘dranghek’ en had als functie de moeders die hun kinderen ten doop hielden, af te schermen van het opdringende kerkvolk.

Het gros van de kerkgangers stond en losse stoelen ontbraken zoals op veel zeventiende-eeuwse schilderijen van bijvoorbeeld Pieter Saenredam te zien is. Uit de notulen van de kerkenraad valt echter wel af te leiden dat het meenemen van je eigen stoel niet ongebruikelijk was. In die notulen wordt namelijk gemopperd op welgestelde burgers die hun dienstbode met een stoel vooruitstuurden om een goede plaats in te nemen waar ze dan zelf op het allerlaatste moment gingen zitten.

De preekstoel en het doophek uit 1632. De trapleuning is uit 1885; oorspronkelijk was de trap van een eenvoudige smeedijzeren leuning voorzien. (foto: Hans Brons 2023). Tijdens de laatste restauratie zijn om liturgische redenen enige panelen van het doophek verwijderd en werd het paneel met de lessenaar verrijdbaar gemaakt.

Detail van het doophek
(foto: Hans Brons 2023)

Tegen de wanden van het schip en onder de wezengalerij werd rond 1632 ook lambrisering met gesneden consoles en toogpanelen aangebracht.

Lambrisering tegen de zuidmuur
van het schip, circa 1632.
(foto: Hans Brons 2023)

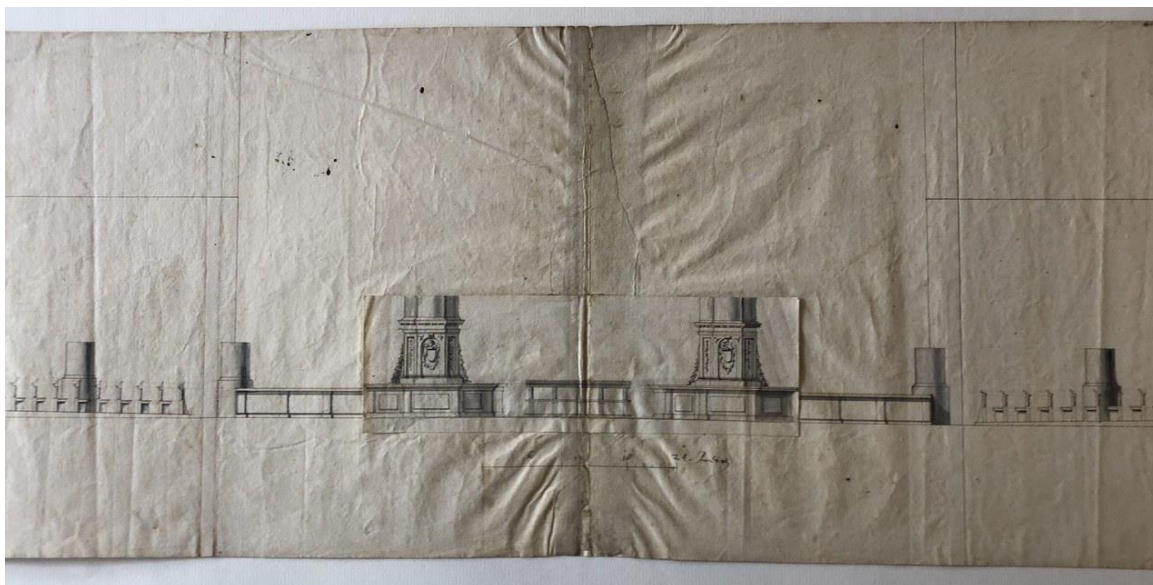
In 1651 werden naar ontwerp van stadsbouwmeester Arent van 's Gravesande twee fraaie en identieke classicistische tochtportalen voor de noorder- en zuidertranseptdeuren geplaatst. In het fronton het stadswapen en ter ondersteuning van de tijdelijkheid van het bestaan een schedel en doodsbeenderen.

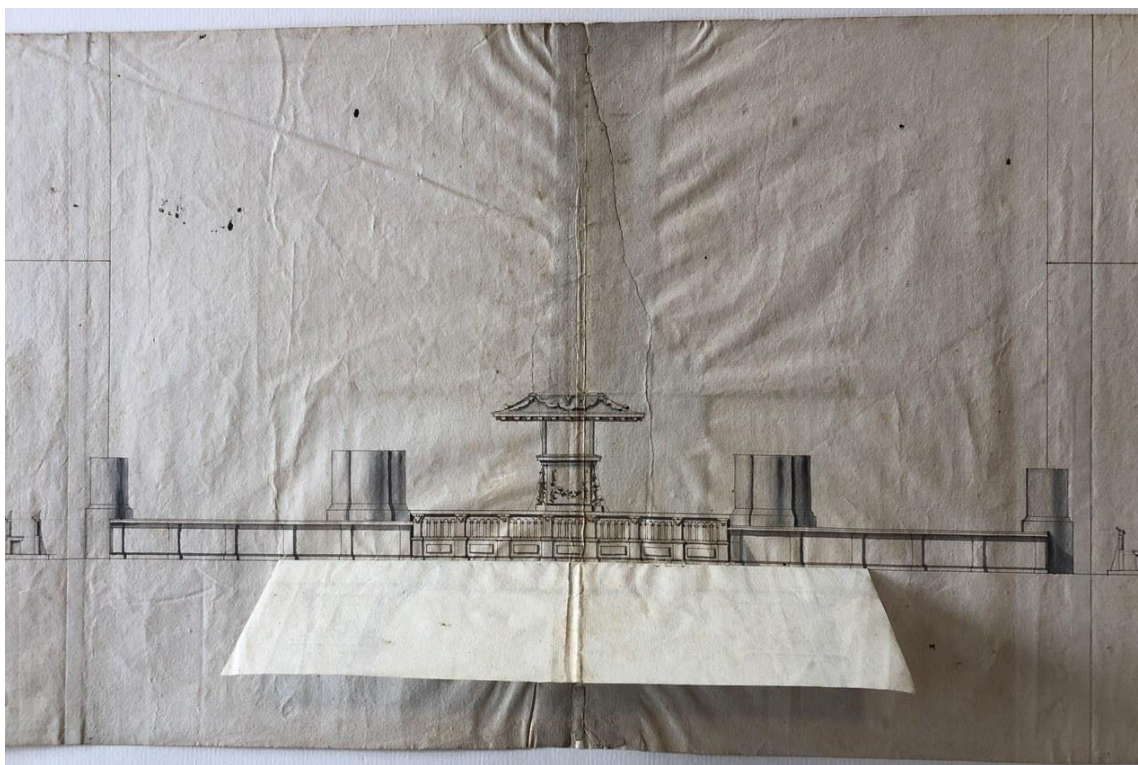
Tochtportaal uit 1651 voor de deur van het noordertransept. Ernaast één van de nog resterende banken van het in 1885 vernieuwde meubilair. (foto: Hans Brons 2023)

Op het toppunt van de Leidse welvaart in onze 'Gouden Eeuw' waren er rond 1660 plannen voor een rijkere inrichting van de kerk zo blijkt uit een ontwerptekening van stadsbouwmeester Willem van der Helm. Hij tekende een dwarsdoorsnede van het transept met rond de vieringpilaren rijk gesneden regeringsbanken. Op de tekening is een stuk papier geplakt en als dat omgeklapt wordt is de beoogde situatie tussen de twee oostelijke vieringpilaren zichtbaar met midden in een nieuwe preekstoel.

Het betrof dus een voorstel om het centrum van de dienst te verplaatsen naar de viering (het middelpunt van de kerk). Opmerkelijk voor die tijd is het voorstel om zowel in het schip als het noorder- en zuidertransept banken te plaatsen. Waarom dit plan niet tot uitvoering is gekomen, is onbekend, maar denkbaar is dat er praktische bezwaren rezen zoals de afstand tot het orgel dat juist in 1637 om de samenzang te kunnen begeleiden naar de westzijde van de kerk was verplaatst.

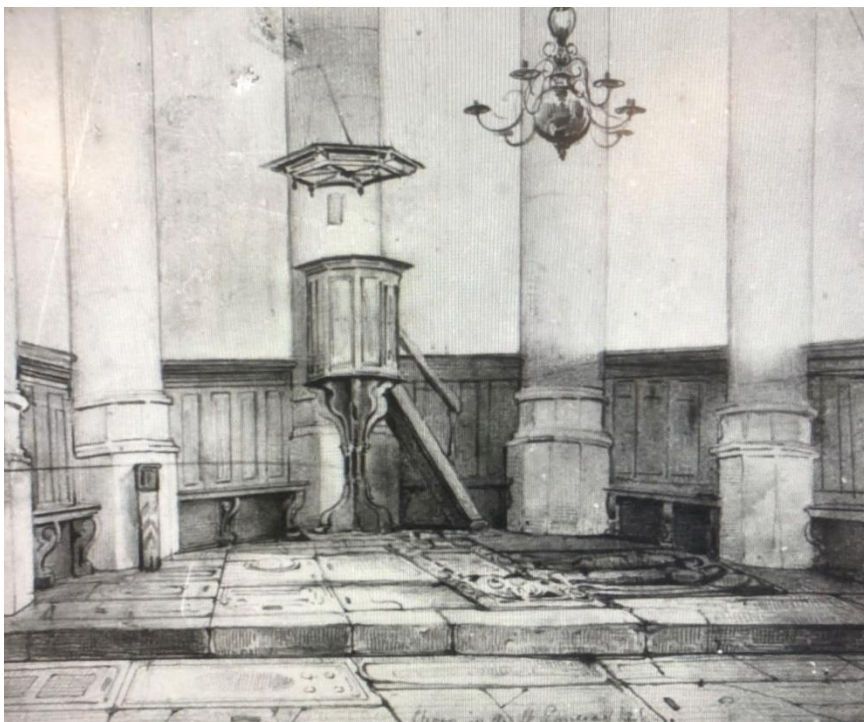

Ontwerptekening uit 1661 van Willem van der Helm. Dwarsdoorsnede transept gezien richting het westen. In het schip en noorder- en zuidertransept zijn vaste banken getekend. (collectie ELO)

Dezelfde tekening nu met het opgeplakte papier omgeklapt geeft de beoogde situatie richting het oosten met tussen de vieringpilaren een nieuwe preekstoel en een doophek. Het koorgedeelte van de kerk is aan de noord- en zuidzijde afgesloten door een lage houten omheining. (collectie ELO)

Het koorgedeelte van de kerk werd na de Reformatie gebruikt als ruimte voor het avondmaal dat een aantal keer per jaar aan lange tafels werd gehouden. In de koorsluiting bevond zich ook een eenvoudige kleine preekstoel, identiek aan de preekstoel die nu nog in het koor van de Leidse Pieterskerk aanwezig is. Verder was de koorsluiting van de kooromgang afgescheiden door een houten wand met banken, zoals de wandbetimmering in het schip van de kerk.

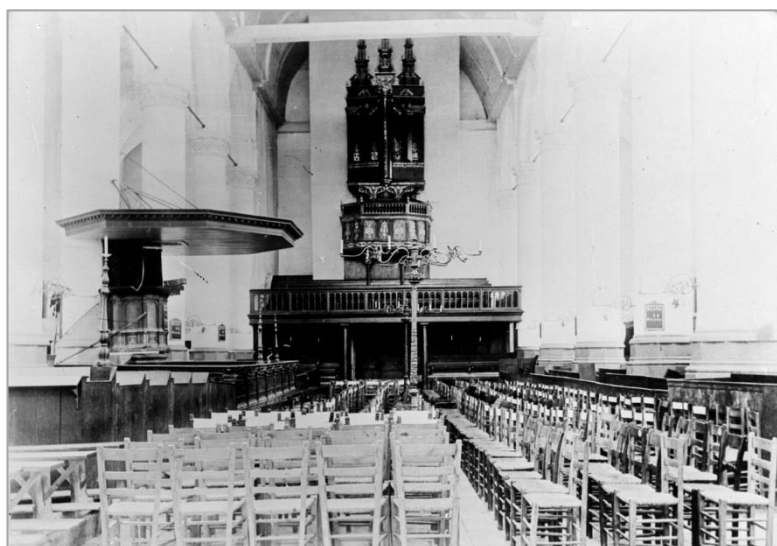
De koorsluiting. Tekening van J.L. Cornet circa 1850. De grafzerk van Justinus van Nassau is hierop incorrect aangegeven, namelijk niet met het hoofdeinde naar het oosten gericht, maar naar het zuiden. (collectie ELO)

In de loop van de achttiende eeuw nam het aantal vaste banken in de kerk toe, zo blijkt uit de plattegrond uit 1797. Ook werd het gebruik deze als zitplaatsen per zondag of per jaar te gaan verhuren.

Plattegrond van de Hooglandse Kerk uit 1797 waarschijnlijk gemaakt door A. van Warendorp. (noordmuur kooromgang Hooglandse kerk)

Het interieur tijdens een kerkdienst rond 1852. Schilderij Hendrik Ringeling. Onder het orgel de wezengalerij met de weeskinderen in hun uniforme kleding.
(Collectie: Museum De Lakenhal)

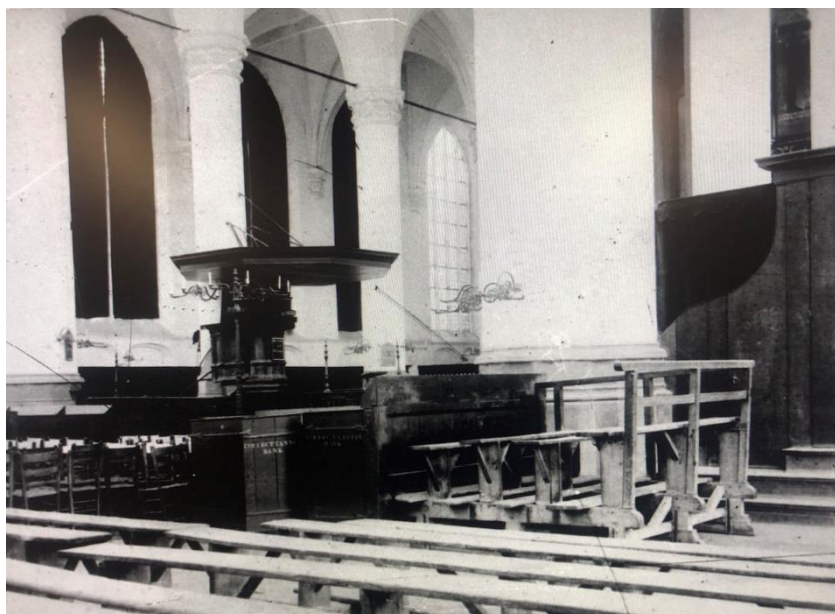

Rond het midden van de negentiende eeuw was het meubilair een zootje ongeregeld geworden. Zo is te zien op de foto's van rond 1880 (fotograaf onbekend)

Het schip rond 1880. Onder het orgel de wezengalerij. (collectie ELO)

Gestoelten in het schip tegenover de preekstoel. (collectie ELO)

Het schip richting preekstoel;
vanuit het noordertransept gezien.
(collectie ELO)

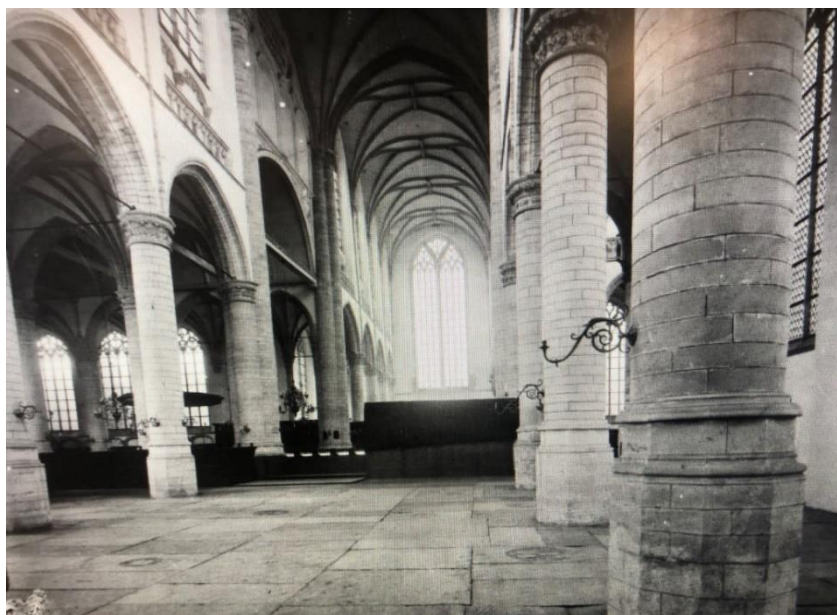
Het transept naar het zuiden gezien.
(collectie ELO)

Vernieuwing van meubilair in 1885

In 1885 werd als onderdeel van de restauratie ook het meubilair vernieuwd. In het schip en de viering werden de zerken vervangen door een houten vloer met daarop vaste en verplaatsbare banken, losse stoelen en een omheining die doorliep tot de oostelijke vieringpijlers.

Het schip gezien richting westen, circa 1900 (fotograaf onbekend, collectie ELO). De lambrisering onder de wezengalerij is verwijderd en hergebruikt voor een nieuwe herenbank tegenover de preekstoel

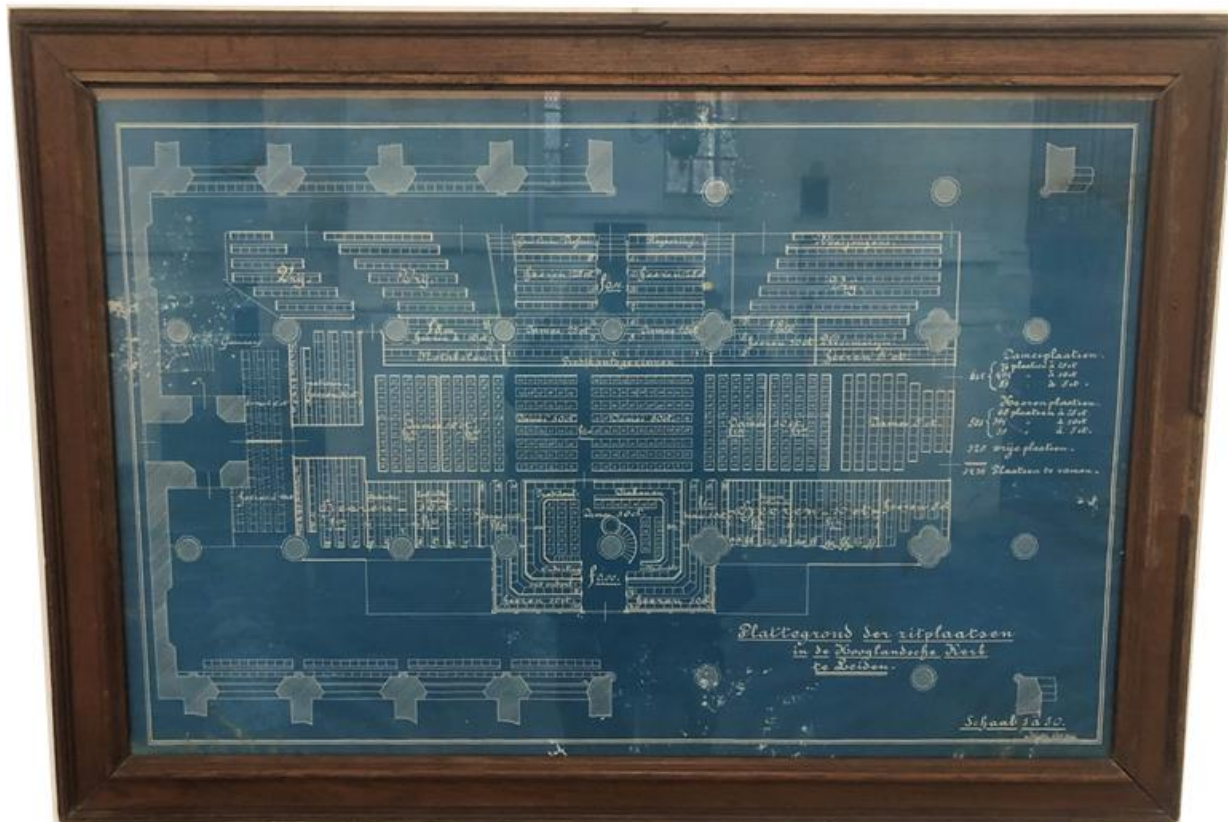

Zuidertransept gezien richting het noorden. Foto circa 1900. (fotograaf onbekend, collectie ELO)

Het schip gezien richting het oosten. Foto circa 1900 (fotograaf onbekend, collectie ELO)

Blauwdruk uit 1921 met 1436 (meest betaalde) zitplaatsen. (zuidmuur kooromgang Hooglandse Kerk)

Het meubilair na laatste restauratie

Bij de restauratie in de jaren 1955 tot 1980 werd het negentiende-eeuwse bankenplan verwijderd en kreeg het schip weer een stenen vloer. De verplaatsbare banken uit 1885 werden hergebruikt en er kwamen houten stoelen met rieten zittingen. Halverwege het transept kwam een lage okergeel geverge omheining die inmiddels ook alweer verdwenen is.

Inrichting kerkinterieur na de laatste restauratie. Foto d.d. 16 juni 1979 van de eerste huwelijksdienst (die van mij!) na het weer in gebruik nemen van de gehele kerkruimte. (fotograaf onbekend)

In het koorgedeelte staat nog een preekstoel die er in 1970 was geplaatst. Deze preekstoel stond er ten behoeve van de diensten die een tiental jaren in het koorgedeelte werden gehouden. Het koorgedeelte was door een houten wand van de rest van de kerk afgescheiden omdat de kerk werd gerestaureerd. De preekstoel is rond 1983 verk(w)anseld aan de nu al weer niet meer in gebruik zijnde Lutherse kerk op de Hooglandse Kerkgracht.

De regeringsbank tegenover de preekstoel is bij de ingebruikname van de zogenaamde ‘winterkerk’ in 2004 verplaatst naar de westzijde onder het orgel. Ook kwam er een tweede preekstoel aan de westzijde; deze preekstoel is gemaakt door de gewaardeerde vrijwilliger Kees Zaalberg. Hij kon daarbij gebruik maken van 17e eeuwse elementen en hout afkomstig uit de voormalige Bethlehemkerk. (foto: Hans Brons 2023)

Koorbanken in een dubbelkorige opstelling. (foto: Hans Brons 2020)

In het bijzonder ten behoeve van de evensongs werden in 2020 de zeventiende-eeuwse banken die ooit onder de wezengalerij stonden, aangepast en verrijdbaar gemaakt. Op mijn kosten, als cadeautje ter gelegenheid van mijn veertigjarig jubileum als dirigent van de Leidse Cantorij, werden bijpassende losse lessenaars gemaakt voor de voorste banken.

De nieuwe stoelen (foto: Hans Brons 2023)

Na meer dan veertig jaar in gebruik te zijn geweest, waren de stoelen met rieten zittingen ‘op’. Daarvoor in de plaats kwamen in november 2022 stapelbare stoelen met donkereiken kleurige zittingen en rugleuningen identiek aan de stoelen in Westminster Abbey, Londen. De stoelen werden bekostigd uit de opbrengst van de exploitatie van de kerk en op de Stichting Vrienden van de Hooglandse Kerk hoefde daarvoor ditmaal geen financieel beroep te worden gedaan.

De nieuwe stoelen in de opstelling tijdens evensongs in het koorgedeelte van de kerk (foto: Hans Brons)

Tekst: Hans Brons.

Stichting Vrienden van de Hooglandse Kerk

Website: www.vriendenhooglandsekerk.nl

E-mail: info@vriendenhooglandsekerk.nl

Printwerk door Drukkerij van der Linden